

9. Сыракомля, У. Выбранные творы / У. Сыракомля; уклад., прадм., камент. К. Цвіркi. — Мiнск: Бел. навука, 2010. — 584 с.
10. Хорев, В. А. Имагологический аспект изучения культурных связей / В. А. Хорев // Літературна компаративістика: зб. наук. пр. // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; відп. ред. Д. С. Наливайко. — Київ, 2011. — Вип. IV: Имагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. — Ч. 1. — С. 61–70.

Ірина Савченко (Київ)

**ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ ЖИТІЙНИХ ЗБІРНИКІВ:
ВЕЛИКІ МІНЕЙ-ЧЕТЬІ МАКАРІЯ І ЧЕТЬІ-МІНЕЙ
ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО (ТУПТАЛА)**

Проблема формування агіографічних збірників православного змісту була і залишається однією із недостатньо опрацьованих українською та російською медієвістикою. На сьогодні зібраний значний текстовий матеріал, визначено загальні принципи компонування мінейних книг та принципи редагування текстів. Питанню походження та укладання Прологів, Торжественників, Четьїв-Міней у російській літературі присвячені праці Р. Дмитрієвої, О. Державіної, Н. Дробленкової, В. Ключевського, М. Сперанського, Т. Черторицької. В українській медієвістиці ці проблеми менш розроблені. Ними займалися Ю. Ісіченко [3], І. Огієнко [5], автор статті [6]. Зрозуміло, що стан вивчення питання визначає актуальність пропонованого дослідження. Вона є аргументованою і у аспекті аналізу джерельної бази Четьїв-Міней Димитрія Ростовського (Туптала) як найваторитетнішої агіографічної антології в українському та загалом православному світі. Адже до сьогодні побутує думка, висловлена ще у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. дослідниками життя і творчості Данила Туптала І. Шляпкіним [8] та Ф. Титовим [7] і повторювана впродовж ХХ ст. російськими медієвістами, про залежність Димитрієвих Четьїв від Великих Міней Четьїв митрополита Макарія. Не беручи на себе сміливості заперечувати подібне твердження, все ж маємо його за достатньо тенденційне та категоричне і вважаємо за необхідне об'єктивно розглянути окремі аспекти проблеми укладання і редагування житійного матеріалу російським та українським достойниками.

Серед численних джерел, які стали основою для Димитрієвих Четьїв-Міней (ЧМ) (1689–1705), історики літератури особливе місце відводять Великим Мінеям Четьям (ВМЧ) (1529–1554) митрополита Макарія. Однак кількість посилань на ВМЧ у Димитрія незначна. Для порівняння: у вересневій книзі серед переліку джерел Метафрастові Житія згадуються 21 раз, а Макарієві ВМЧ лише 1 — це Житіє Сергія Радонезького. Подібне співвідношення прослідковується послідовно: жовтень: Метафраст — 19 житій // Макарій — 3 (у списку серед інших авторів); листопад: 21/6; грудень: 19/3; січень: 15/0; лютий: 16/1 тощо. Такі спостереження дають підстави твердити, що Димитрій все ж надавав пріоритет іншим, зокрема латинським та грецьким агіографічним джерелам.

Можна було б припустити, що Димитрій свідомо не вказував ВМЧ Макарія серед джерел, вважаючи, що запозичення з них будуть «упізнані» його сучасниками. Однак на час створення ЧМ Туптала ВМЧ були відомі всього у трьох списках, які пізніше рукописно не поширювалися, — Софійський список (1541), Успенський список (1552) та Царський список (1554) — і поширювати ці величезні томи було б нелегко.

Ще займаючи Новгородську митрополичу кафедру (1526–1542), Макарій взяв на себе обітницю збирання всієї духовної писемності свого часу та відомостей про всіх православних святих. Зумовлювалася вона не лише його науковими інтересами та любов'ю до книги, а й «усвідомленням історичного значення Російської землі стосовно релігійної істини» [1, с. III]. Після падіння Константинополя Російська держава прагнула перебрати на себе функції Візантійської імперії, а разом з державою і російська церква зайняла б місце лідера серед усіх православних церков, перейнявши духовний спадок Візантії і заявляючи про себе як про охоронницю Східного православ'я: «... всі царства православної віри зійшлися тільки в одному російському царстві і у всій піднебесній лише один православний — це російський цар» [1, с. II]. Отож російська церква, відповідно до вимог її нового становища, мусила мати повне зібрання апостольської писемності, яка була в ній накопичена і яку вона вже використовувала. Це сприймалося як важливий аргумент у доведенні теорії «Москва — третій Рим». Реалізувати всі ці завдання і мала багаторічна праця Макарія, який ставив собі за мету зібрати «*все книги четьи*» — «*все святые книги... которые в Руской земле обретаются, и с новыми святыми чудотворцы...*» [4, с. I].

Мета укладання ЧМ Димитрієм Ростовським також була зумовлена зовнішніми та внутрішніми обставинами тодішнього функціонування української православної церкви, яка, перебуваючи у постійному ідеологічному протистоянні католицькій експансії, усвідомлювала необхідність укладання агіографічної антології з метою обстоювання власної незалежності та повноцінності, а також мала сприяти формуванню релігійної самосвідомості всієї української православної громади. При цьому варто зауважити, що справа укладання житійних збірників в Україні мала свої традиції і відзначалася особливою послідовністю [Див.: 6].

Димитрій самотужки, без будь-чєї допомоги, працює над укладанням Четьїв протягом 1684–1705 рр., маючи моральну підтримку з боку української митрополичої кафедри в особі Варлаама Ясинського, благочестивих отців Києво-Печерської Лаври та найзначніших тодішніх українських політиків, як-то: Івана Самойловича та Івана Мазепи.

ВМЧ ж, власне, були колективною працею, у якій Макарій виконував роль натхненника, керівника та редактора: над створенням збірника працювали книжники новгородських книгописних майстерень, московського митрополичого скрипторія, багатьох монастирів Росії. Зрозуміло, що досягти певної системи у опрацюванні вміщуваного матеріалу було практично неможливо, як

неможливо було досягти і стильової однорідності. Більше того, редактори часто подавали декілька редакцій одного і того ж твору.

Туптало, прагнучи надати своєму збірнику композиційної стрункости і полегшити його читання, уникав будь-яких можливих текстових чи «іменних» повторів. Досягалося це декількома способами. По-перше, укладаючи житіє певного святого, він максимально узгоджував і систематизував весь доступний йому матеріал, внаслідок чого з'являлося стилістично адаптоване компілятивне житіє. Так, у Житії і стражданні святого мученика Маманта (2.09) Димитрій посилається на сім джерел, у Житії і стражданні святої Первомучениці Фекли Рівноапостольної (24.09) він зазначає, що воно написане *«от многих святых отців»* тощо. По-друге, у окремих житіях Туптало пропонує читачеві самому звернутися до вказаних текстів, щоб порівняти написане ним із баченням інших агіографів.

Тож можна твердити, що Димитрій Туптало, зібравши численний джерельний матеріал, працював не лише як укладач та редактор, але й як співавтор, результатом чого стало народження Четьїв-Міней як самостійного літературного жанру, бо ВМЧ таким вважати ще не можна. Підтвердження цієї думки знаходимо у самого Макарія, який у своїх «Літописцях» свідчить, що ряд творів (зокрема, і Біблійні книги) зазнали лише незначного вивірення тексту, а тому говорити про стилістичну однорідність ВМЧ недоречно.

Макарій, вказавши у передмові до вже завершеного збірника, що до нього включені всі наявні на Русі *«святые книги»*, трактував цей термін досить широко — мова йшла саме про **всі** *«книги четии»*, включно з книгами Святого Письма, патериками, житійною і церковно-полемічною літературою, церковними статутами, і навіть з такою *«душеполезною»* літературою світського чи напівсвітського змісту, як «Про полонення Єрусалимське» Йосипа Флавія, «Космографія» Козьми Індикоплава, «Варлаам та Йоасаф» тощо. До збірника увійшли твори учителів церкви: пророків Михея, Захарії, Йони, значна частина творів Василя Великого, 26 слів Григорія Богослова, бесіда про життя святих Григорія Двоєслова, всі Оглашення Кирила Єрусалимського.

Тож ВМЧ Макарія являли собою велику компіляцію на основі церковної літератури, яка могла потрапити протягом 12 років у руки укладачів, без розмежувати канонічного і апокрифічного матеріалу.

Включивши вельми різномірний матеріал до свого збірника, Макарій тим самим фактично проігнорував змістову жанрову вимогу до такого агіографічного збірника, як четьї-мінеї, скориставшись лише композиційною схемою: календарним розташуванням матеріалу.

ЧМ Димитрія менші за обсягом і однорідніші стосовно поданого матеріалу, що пояснюється метою укладача: створити ЧМ «для келейного читання», тобто індивідуального, зробити збірник зручним для повсякденного використання.

Димитрій, відбираючи з метою жанрової уніфікації лише властивий для мінейних збірників матеріал, штучно не вирівнював обсяг кожної з дванадцяти книг. Відповідно число текстів у нього коливається від 49 (у лютому) до 77 (у

червні). ВМЧ ж мають симетричність побудови. Охоплюючи весь рік, літературні «запаси» кожного місяця підібрані з дивовижною рівномірністю: якщо за якийсь місяць виявлялося недостатньо житійного матеріалу, то до нього приєднувалися інші пам'ятки, умовно пов'язані з конкретною датою.

Прагнення укладачів об'єднати у ВМЧ найрізноманітніший матеріал визначило основні недоліки збірника: його великий обсяг, розчинення агіографічного матеріалу у потоці богословсько-догматичної літератури, а також тенденційна орієнтація виключно на інтереси і догмати Московської (Російської) православної церкви. Н. Дробленкова зазначає, що саме це «зробило практично неможливим використання Великих Четьїв Міней як у побуті, так і для індивідуального читання та відтворення» [2, с. 158].

Принципи роботи з джерельним матеріалом у Дмитрія були дещо іншими. Укладання Четьїв спочатку не сприймалося ним як наукова праця. Він лише хотів зібрати для благочестивих людей давні перекази про життя і подвиги святих з метою повчання, однак поступово змушений був усвідомити, що без критичного вивчення окремих текстів, без узгодження їх деталей та співставлення варіантів майбутня книга не матиме ніякої цінності. Якщо суперечності у подачі матеріалу у різних джерелах були досить серйозними, укладач не дозволяв собі виносити остаточне рішення, а вміщував всі свідчення разом, залишаючи їх на розсуд читачів, що відчутно відрізняє його методику освоєння і систематизації матеріалу від специфіки роботи укладачів Макаріївської Мінеї. З точки зору офіційної церкви, такий підхід Дмитрія можна було розглядати як недолік збірника, бо він міг породжувати серед віруючих різні єретичні сумніви. Однак з наукової точки зору така манера подачі матеріалу була абсолютно вмотивованою, якщо брати до уваги напівлегендарний характер походження більшої частини агіографічного матеріалу. Свої зауваження і міркування Дмитрій зазвичай подає у кінці життєписів у вигляді приміток, рідше вміщує в самій оповіді, але дуже лаконічно. Більша їх частина — це спроби розрізнення декількох однойменних святих.

Залучення Макаріївських Міней, які зберігалися лише у Москві, до роботи над власним збірником перетворилося для Дмитрія у складну міжцерковну інтригу. Варто зауважити, що отримає він їх у користування лише у 1690 р., коли перший том його Четьїв (вересень-листопад) уже буде видрукований у Києво-Печерській лаврі. Історія ж укладання II-го тому покаже, що Дмитрій авторитетним збірником вважав життя Болландистів: маючи для роботи збірник Сурія і ВМЧ Макарія, він забере з друкарні у 1693 р. вже підготовлений до друку II том, бо отримає з Гданська книгу Болландистів, і працюватиме з нею аж до 1695 р. Великими Мінеями митрополита Макарія Дмитрій користуватиметься обережно, перевіряючи і доповнюючи їх тексти.

Вивчивши Великі Четьї-Мінеї, Дмитрій прийшов до висновку, що їх замало, щоб скласти загальне враження про всіх святих православної церкви, і до того ж вони включають багато зайвого, ніяк не пов'язаного з агіографією, матеріалу, не кажучи вже про те, що Макаріївські Мінеї були зовсім позбавлені

критичності у використанні джерел. Однак житія російських святих були запозичені ним саме з ВМЧ.

Працюючи з ВМЧ, Дмитрій з'ясовує, що про окремих святих відомостей замало, житія ж інших — занадто поширені, що порушувало канони мінейного оповідання. Дмитрієві довелося вдаватися до скорочень, однак він зазначав при цьому, що більш повний опис житій цих святих можна знайти у ВМЧ. Довелося Дмитрієві і дописувати житія, які були відсутні у Макарія.

Літературне значення ВМЧ, до цього часу повністю не виданих, недостатньо досліджене літературознавцями. Це має об'єктивне пояснення: на відміну від мінейного збірника Дмитрія, який становив основу комплексу релігійного читання протягом XVIII–XIX стст., ВМЧ Макарія, як констатував Є. Барсов, були забуті «з половини XVII і протягом всього XVIII ст.» [1, с. XIII].

Можна з упевненістю твердити, що Четві-Мінеї Дмитрія Ростовського (Туптала) були першим агіографічним збірником у східнослов'янському православному світі, укладеним з дотриманням усіх жанрових вимог, і вплив на них ВМЧ Макарія є досить перебільшеним. Мінеї російського митрополита стали лише одним із багатьох джерел, якими скористався у своїй роботі український агіограф.

Література

1. Барсов, Е. Предисловие к «Описанию ВМЧ Макария, митрополита Всероссийского» А. В. Горского и К. И. Новоструева / Е. Барсов // Чтения в обществе истории и древностей российских. — 1884. — Кн. I. — С. I–X.
2. Дробленкова, Н. Из истории жанра Четвх-Миней в русской литературе / Н. Дробленкова // Армянская и русская средневековые литературы: сборник. — Ереван, 1986. — С. 139–181.
3. Ісіченко, Ю. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні / Ю. Ісіченко — К., 1990.
4. Макарий. Великие Минеи Четви. — Сентябрь 1–15. — СПб., 1868.
5. Огієнко, І. (Іларіон). Святий Дмитрій Туптало, його життя і праця / І. Огієнко. — Вінніпег, 1960.
6. Савченко, І. В. До історії укладання житійних збірників в Україні (XVII ст.) / І. В. Савченко // Медієвістика: збірн. наук. статей. — Вип. 2. — Одеса, 2000. — С. 111–123; До питання про джерела Четвх-Міней Дмитрія Ростовського (Туптала) // Сучасний погляд на літературу: збірн. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2001. — С. 8–21; «Zywoty swietych» Петра Скарги як одне з джерел Четвх-Міней Дмитрія Ростовського (Туптала) // Наукові записки: збірн. наук. статей НПУ імені М. П. Драгоманова. — К., 2001. — Вип. 42. — С. 61–64.
7. Титов, Ф. Святой Дмитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Академии (1651–1709) / Ф. Титов // Труды Киевской духовной академии. — 1909. — №10. — С. 173–239.
8. Шляпкин, И. Святитель Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709) / И. Шляпкин. — СПб, 1891.